

U wijst naar iets wits en vraagt: 'Wat is hier de kleur van?' Na het antwoord 'wit' herhaalt u de vraag voor een ander wit voorwerp, en daarna vraagt u: 'Wat drinken koeien?' Tien tegen een dat u als antwoord krijgt: 'melk'. Hoe komt dat? Het heeft te maken met het lexicon in ons hoofd, dat heel andere verbanden legt dan bijvoorbeeld een woordenboek.

Dwarsverbanden in taal: Woordvoersters en vakantiebreukelingen

Geert Booij

In kranten tref je vaak het woord woordvoerster aan. Door schoolmeesters wordt het ongetwijfeld fout gerekend: het moet woordvoerster zijn, want de stam van dit woord is immers woordvoer-. Maar taalkundigen zijn eigenlijk wel blij met dat woord in deze geschreven vorm. De geschreven d die niet wordt uitgesproken verradt immers de bron woordvoerder. De taalgebruiker plakt hier dus niet het achtervoegsel -ster aan het werkwoord woordvoer- vast, maar vervangt in woordvoerder het achtervoegsel -er door -ster. Alleen zo kunnen we de d verklaren.

♀Vrouwelijke persoonsnamen op -ster worden vaak gevormd door vervanging van het achtervoegsel -er. Als we immers eenmaal woorden van het type X + ster hebben naast woorden van het type X + er, dan kunnen we ook vrouwelijke persoonsnamen maken door -er te vervangen door -ster. De analogie slaat dan weer toe:

- rederijkster (M. Spies, Historische letterkunde, blz. 37)
- tegenstandster
- woordvoerster
- medewerkster
- padvindster
- reizigster

Het woord reizigster, bijvoorbeeld, kan niet van een werkwoord reizigen zijn afgeleid, want dat hebben we niet. Het moet dus wel gevormd zijn door in reiziger het achtervoegsel -er door -ster te vervangen. Observaties over dit soort woordvorming door analogie kunnen ons dus iets vertellen over de (dwars)verbanden die de taalgebruiker tussen woorden legt.

Mentale lexicon

Het maken en interpreteren van een woord of zin, zo blijkt, gebeurt niet alleen op basis van de bouwstenen van dat woord of die zin en de relaties tussen die bouwstenen. Ook de relaties tussen de aanwezige bouwstenen en niet-aanwezige andere spelen daarbij een rol. Dwarsverbanden tussen woorden zijn er in allerlei soorten. Wellicht kent u het volgende vraag-en-antwoordspelletje: u wijst naar een wit voorwerp en vraagt iemand: 'Wat is de kleur hiervan?' Het antwoord is 'Wit'. U herhaalt die vraag voor een ander wit voorwerp, en vraagt dan: 'Wat drinken koeien?'. Tien tegen een dat de proefpersoon antwoordt: 'Melk.' Fout dus.

♂Deze 'instinker' (zoals dat in het moderne taalgebruik heet) berust hierop dat de woorden die we als taalgebruiker in ons geheugen hebben opgeslagen (ons 'mentale lexicon') geen ongeordende verzameling vormen, maar onderling verbonden zijn via allerlei soorten relaties. Zo zijn de woorden melk en wit met elkaar verbonden op basis van onze kennis van de kleur van melk, en de betekenis 'wit' roept blijkbaar in combinatie met 'drank' gemakkelijk het woord melk op. Via zijn betekenis roept het ene woord het andere wakker. In dat opzicht verschilt het mentale lexicon aanzienlijk van een woordenboek. In de meeste woordenboeken is de primaire ordening van de woorden immers alfabetisch, en niet op basis van betekenisverbanden.

Vormelijke overeenkomsten

Ook vormelijk zijn er dwarsverbanden tussen woorden. Een ander spelletje is het volgende vraag- en antwoordspelletje:

Wat zit er op een fles? Een dop.

Wat zit er op twee flessen? Twee doppen.

Wat moet je doen als het verkeerslicht groen is?

Het verhoopte antwoord op de laatste vraag is 'stoppen'. De klankvorm van doppen roept ook de klankvorm van andere woorden op -oppen wakker. Er is dus kennelijk een vormelijk verband van gedeeltelijke overeenkomst tussen doppen en stoppen. \$Als woorden qua vorm gedeeltelijk overeenkomen, dan merken we dat ook wel in versprekingen als de volgende: "Met excuses voor het verbinden van de geluidsverbreking", afkomstig van een NOS-omroepster (9 oktober 1995). De vormelijke overeenkomst tussen verbreking en verbinding heeft hier betrekking op de woordbouw, op de geleding van deze woorden in morfemen (de kleinste betekenisdragende eenheden van taal): het zijn de morfemen breek en bind die hier verwisseld worden. Als de verwisseling lettergrepen zou hebben betroffen, dan zouden we immers verbinking en verbreden krijgen.

\$Woorden in ons mentale lexicon onderhouden dus een veelvoud van relaties tot elkaar: in betekenis, in klank en in vorm. Je kunt je dat mentale lexicon voorstellen als een meerdimensionale ruimte waarin ieder woord verbindingen van allerlei aard met diverse andere woorden heeft. Taalpsychologen onderzoeken de structuur van het mentale lexicon door middel van experimenten, maar het is ook mogelijk om iets te concluderen over dat mentale lexicon door middel van observaties waarin experimenten geen rol spelen, zo blijkt uit de bovenstaande voorbeelden.

Amusante waarschuwing

Ook het volgende is zo'n observatie. De Volkskrant van 22 mei 1996 bevatte een artikel over de rituelen rond de eerste communie onder de titel 'De laatste communie'. Met die titel werd bedoeld dat de eerste communie vaak ook de laatste is, en dat katholieke kinderen daarna de kerk nauwelijks meer van binnen zien. Het pregnante van de titel van dit artikel kan alleen begrepen worden doordat laatste hier in oppositie staat tot eerste in de eerste communie. Taalkundigen spreken in zo'n geval van een paradigmatisch verband. Paradigmatisch verband staat hier tegenover 'syntagmatisch' verband tussen woorden, het verband tussen de opeenvolgende woorden in een woordgroep of zin, bijvoorbeeld dat tussen laatste en communie. Het paradigmatisch verband is een dwarsverband, tussen wat er staat en wat er niet staat. In dit voorbeeld speelt de rituele betekenis van de woordgroep de eerste communie, een vaste uitdrukking, mee in de interpretatie van de laatste communie.

\$Een wat frivoler voorbeeld van een woordspeling die gebruikmaakt van een paradigmatisch verband tussen woordgroepen komt uit EuroDisney bij Parijs. De bezoekers kunnen daar ronddraaien in een groot formaat theekopjes, en als de rit ten einde is, krijgen ze te horen: "Please remain seated until the teacup has come to a complete standstill." Als we teacup vervangen door aircraft of engine, herkennen ervaren luchtreizigers de standaardformulering na de landing; dit verband maakt deze oproep tot een amusante waarschuwing, en roept het contrast op tussen een vliegtuig en een theekop als voertuig. De amusantheid van de waarschuwing berust dus op een paradigmatische betrekking met een andere conventionele uitdrukking.

\$Dwarsverbanden vormen de basis voor analogie. Er wordt gebruik van gemaakt in de volgende uitspraak van de Amerikaanse schrijver Scott Fitzgerald:

One thing's sure and nothing surer,
the rich get richer and the poor get children

Het geestige van deze formulering heeft te maken met het woord poorer dat wordt opgeroepen door het patroon rich : richer = poor : X, en door het rijmpaar surer-poorer. Via analogie stuurt de betekenis van een woord dat niet in het verband van de zin aanwezig is, toch de interpretatie van die zin.

Margarinebriefje

Dwarsverbanden tussen woorden spelen een belangrijke rol bij de vorming van nieuwe woorden op grond van analogie, zoals we hierboven al zagen voor woorden op -ster. De betekenis van margarinebriefje 'samenlevingscontract' kan alleen begrepen worden tegen de achtergrond van de betekenis van boterbriefje. Evenzo veronderstelt de interpretatie van ongecijferdheid de betekenis van het woord ongeleterdheid, en vakantiebreukeling, iemand die tijdens de vakantie strandt (een neologisme van Marten Toonder) de kennis van het woord schipbreukeling. Een recent geval is de vorming van het woord uitvoegen als tegenhanger van invoegen op verkeersborden. Het werkwoord uitvoegen is immers eigenlijk een contradictio in terminis, en de juiste interpretatie van dit werkwoord kan alleen begrepen worden door de oppositie tot invoegen.

\$In kindertaal zien we het dwarsverbandeffect mooi in de constructie het tweedst gevormd op basis van tweede naar analogie van eerste # het eerst. Maar ook volwassenen maken gebruik van 'paradigmatische woordvorming'. Zo worden veel woorden op -er gevormd door dit achtervoegsel in de plaats van een ander achtervoegsel te laten komen; het woord op -er wordt dus niet gevormd door het achtervoegsel -er aan een grondwoord toe te voegen. Het nieuw gevormde woord veronderstelt daarom een paradigmatisch dwarsverband, bijvoorbeeld tussen woorden op -er en woorden op -ing, zoals werk-er en werk-ing. Dit dwarsverband maakt vorming van woorden als de volgende mogelijk:

- universiteitsbevolkers (vgl. universiteitsbevolking)
- basisbeweger (vgl. basisbeweging)
- kanttekenaar (vgl. kanttekening)
- zelfmoordpoger (vgl. zelfmoordpoging)
- morgenwijdgers, middagoverdenkers en avondsluiters (A.J. Klei, Trouw 1 okt. 1986)
- jaarwisselaar ('Ik ben niet zo'n jaarwisselaar' (Jos Brink, Trouw 4 jan. 1993))

De inwonersnaam Lelystedeling (inwoner van Lelystad) lijkt me gevormd op basis van het patroon: stad : stedeling = Lelystad : X, en niet direct door aanhechting van -eling aan een grondwoord Lelystad.

\$Voor een goede verklaring van de vorming en interpretatie van taalbouwsels is inzicht in de dwarsverbanden die de taalgebruiker construeert tussen de woorden en uitdrukkingen in zijn mentale lexicon dus noodzakelijk. Omgekeerd geven dit soort observaties ons een kijkje in de structuur van ons taalgeheugen.